АРХЕОЛ. ДОСЛ. ЛЬВІВ. УН-ТУ *LVIV UNIV. ARCHAEOL. STUD.*
2010. – ВИП. 13. – С. 320–341 *2010. – IS. 13. – P. 320–341*

УДК 904:911.37(477.83–22 Завадів)“09/10”

ГОРОДИЩЕ X–XI СТ. ЗАВАДІВ І НА РОЗТОЧЧІ

Володимир ШИШАК
Науково-дослідний центр “Рятівна археологічна служба”
Інституту археології НАН України
вул. Винниченка, 24, Львів, 79008, Україна
e-mail: ras91@ukr.net
Віталій ЛЯСКА
Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: soler@ukr.net

Висвітлено результати археологічних розкопок на городищі кінця X–початку XI ст. біля с. Завадів на Розточчі, проведених 1990 р. Внаслідок цих досліджень з’ясовано планувальну структуру пам’ятки, характер фортифікацій та внутрішню забудову городища. Окрему увагу приділено суспільно-політичним передумовам виникнення цього укріпленого поселення та його місцю в системі заселення Равського Розточчя.

Ключові слова: Завадів, городище, бург, вал, рів, заглиблене житло, піч-кам’янка, Равське Розточчя.

Чільне місце в археологічних дослідженнях пам’яток Київської Русі посідають городища, які були важливими тогочасними адміністративно-територіальними та військовими осередками. Одним з найцікавіших середньовічних городищ Волино-Прикарпатського пограниччя є добре збережене укріплене поселення поблизу с. Завадів Жовківського р-ну Львівської обл. Географічно це територія Равського Розточчя, яке (поряд з Томашівським та Горайським) належить до однойменного макрорегіону, розташованого між Підкарпаттям на півдні та Люблінсько-Волинською височиною на півночі[1]. Етимологічне походження назви “Розточчя” виводять від слова “розтока” (пол. roztoka)[2], оскільки ці терени є вододілом для рік, які

© Шишак В., Ляска В., 2010

[1] *Reder J.* Główne cechy środowiska przyrodniczego Roztocza i ich ewolucja // Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy. – Lublin, 2005. – S. 5–9.

[2] *Haliczer J.* Słownik geograficzny. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych. – Tarnopol, 1933. – S. 130; *Maruszczak H.* Osobliwości stosunków fizjograficznych Roztocza i ich znaczenie dla działalności człowieka w czasach prahistorycznych i we wczesnym

належать до басейнів Західного Бугу, Сяну та Дністра. Рельєф регіону – це горбисті пасма і горби, абсолютні висоти яких коливаються в межах 380–390 м н. р. м. У декількох місцях рельєф Равського Розточчя прорізаний так званими прохідними долинами[3], які в давні часи, вочевидь, були зручними для шляхів сполучення.

Слов'яно-руські городища Розточчя породжували жваву зацікавленість у наукової спільноти ще з середини XIX ст.[4], однак перші відомості про укріплення на території села Завадів зустрічаємо лише в працях відомого галицького археолога та краєзнавця Богдана Януша (Василя Карповича)[5]. Важко сказати чи дослідник мав на увазі укріплення, розташовані на південь від села в лісі (урочище Бобелика), чи, можливо, мова йшла про городище, зруйноване сучасною забудовою. Протягом тривалого часу пам'ятка біля Завадова була своєрідною "білою плямою" на археологічній карті Прикарпаття, аж до 1955 р., коли О. Ратич провів на території городища розвідкові дослідження. Учений вперше навів відомості про топографію городища та заклав на його території два шурфи. У підсумку виявлено незначний культурний шар *"часів Давньої Русі"*. Серед археологічного матеріалу виокремлювалися залізні ножі, а також фрагменти горщиків з лінійним орнаментом і потовщеними ззовні вінцями. На думку науковця, час функціонування цього городища окреслюється X–XI ст.[6]

У 1990 р. на городищі поблизу Завадова стаціонарні археологічні розкопки провів В. Шишак[7]. Ці дослідження пролили світло на планувальну структуру пам'ятки, конструкцію її оборонної лінії та внутрішню забудову[8]. Проте підсумки вказаних археологічних вишукувань були опубліковані лише

średniowieczu. Aneks 2 // *Balcer B., Machnik J., Sitek J.* Z pradziejów Roztocza na ziemi zamojskiej. – Kraków, 2002. – S. 207.

[3] Природа Львівської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1972. – С. 30.

[4] *Ляска В.* Ранньосередньовічні пам'ятки Розточчя у світлі краєзнавчих та археологічних досліджень (поч. XIX ст.–30-ті рр. XX ст.) // МДАПВ. – 2009. – Вип. 13. – С. 337–339.

[5] *Janusz B.* Z pradziejów ziemi Lwowskiej. – Lwów, 1913. – S. 63; *Ejusd.* Zabytki przedhistoryczne Galicyji Wschodniey. – Lwów, 1918. – S. 173; *Ejusd.* Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego. – Lwów, 1919. – S. 158.

[6] *Ратич А. А.* Городища Росточья // КСИА АН УССР. – 1962. – Вып. 12.– С. 88–89, 91; рис. 4, *19–23*.

[7] Ці дослідження провів загін Верхньодністрянської слов'яно-руської археологічної експедиції ІСН АН УРСР, яку очолював О. Корчинський.

[8] *Корчинський О. М., Шишак В. І.* Звіт про археологічні дослідження постійнодіючої Верхньодністрянської слов'яно-руської археологічної експедиції у 1990 році // Наук. архів ІА НАНУ. – Львів, 1990. – Од. зб. 24201. – С. 6–13, рис. 13–30, фото 8–17.

у формі невеликої замітки[9], тому вважаємо за необхідне детальніше висвітлити та проаналізувати отримані результати.

Городище Завадів I розташоване за 2 км на південний захід від однойменного села, в урочищі Бобелика, на мисоподібному підвищенні (висота – 370 м н. р. м. та 60 м над дзеркалом р. Млинівки) з доволі стрімкими схилами з північного, західного та південного боків. Біля підніжжя гори протікає р. Млинівка (басейн р. Західний Буг). Її долина сильно заболочена, що в середньовіччі ускладнювало підступи до укріплень (рис. 1). З напільного західного боку до городища веде вузький (шириною 7–9 м) перешийок гребеня гори довжиною близько 100–120 м зі слідами ескарпування.

Рис. 1. Локалізація городищ між селами Рокитне і Завадів: *I* – Рокитне II; *II* – Завадів I.

Fig. 1. Localization of hillforts between villages Rokytne and Zavadiv: *I* – Rokytne II; *II* – Zavadiv I.

Оборонні укріплення. Площадка городища має неправильну овальну форму розмірами 70×45 м. Її поверхня досить рівна з незначним зниженням на захід. По периметру городище укріплене земляним валом, ровом та ескарпом. Найбільша висота валу зафіксована у східній частині пам'ятки, де вона становить близько 1 м від рівня сучасної поверхні, ширина ж насипу при основі сягає 5 м. Із зовнішнього боку його оточує рів, відстань між берегами якого у верхній частині становить 4,0–4,50 м, а глибина коливається в межах 1,0–1,20 м. З північного та південного боків вал ледь простежується. Ззовні в цьому місці пролягає штучно влаштована тераса шириною приблизно 2,0–3,0 м. У західній частині городища висота валу помітно зростає і становить над рівнем давнього горизонту 0,80–1,0 м з шириною при основі близько 3,0–3,50 м. Тут рів сягає глибини 0,50 м з відстанню між берегами 1,0–1,50 м (рис. 2).

У східній та західній частинах укріплень простежено "розриви" у валі та рові, що може свідчити про місця колишніх в'їздів на територію городища.

[9] *Шишак В. І.* Нові дослідження на Розточчі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 72.

Ширина “розриву” у східній частині городища становить близько 6,0 м, а в західній – 3,0 м. Таку відмінність, вочевидь, можна пояснити тим, що перший в’їзд був основним, оскільки через нього пролягала дорога по хребту гори.

У 1990 р. в західній частині городища зроблено перетин валу та рову. Площа розкопу, який по довшій осі був орієнтований по лінії схід–захід, становила 10 м^2. Дослідженнями з’ясовано, що на цій ділянці оборони укріплення збереглись на висоту від 0,50 до 1,10 м від рівня давнього горизонту з шириною при основі близько 5,0 м. Рів сягає глибини 1,0 м від рівня сучасної поверхні, а відстань між берегами у його верхній частині – 2,0–2,20 м.

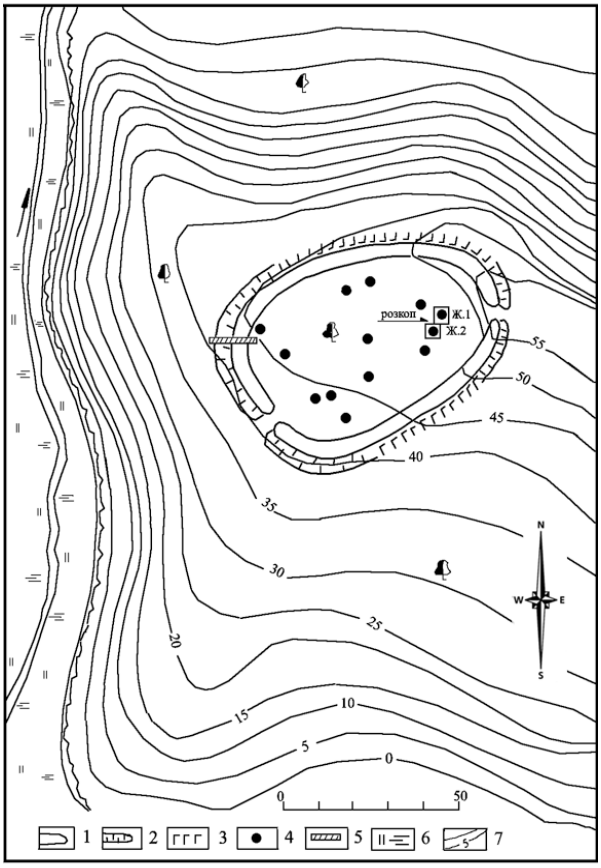

Рис. 2. Завадів І. План городища: *1* – вал; *2*– рів; *3* – ескарпи; *4* – западини; *5* – перетин валу; *6* – заболочене русло ріки; *7* – висотні відмітки.

Fig. 2. Zavadiv I. Plan of hillfort: *1* – rampart; *2* – trench, *3* – escarpment, *4* – sub-ground dwelling, *5* – rampart profile, *6* – river floodplane, *7* – altitude horizontal line.

Вал був насипаний на давній горизонт (товщина – 0,05–0,20 м) з сірих, темно-сірих, світло-жовтих супісків і темно-жовтих суглинків. Основу насипу становили темно-жовті суглинки товщиною близько 0,50–0,70 м. Під ними залягала страта світло-жовтих супісків, потужність якої коливалася в межах 0,30–0,90 м. У східній стінці перетину до шару темно-жовтих суглинків прилягали темно-сірі супіски, довжина яких становила 3,25–4,0 м, а товщина – 0,20–0,45 м. Цю страту змінювали сірі супіски довжиною 2,50–3,00 м та потужністю 0,20–0,40 м. Описаний шар характеризується значним вмістом перепаленої глини, золи та вугілля. Від материка його відділяли світло-жовті супіски з вкрапленнями золи та вугілля товщиною 0,30 м. Зазначимо, що при

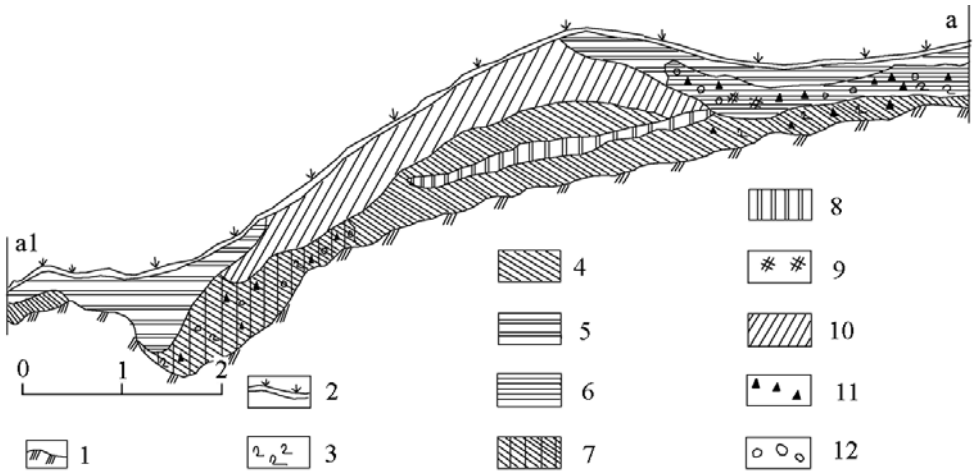

Рис. 3. Завадів I. Стратиграфічний перетин валу та рову: *1* – материк; *2* – дерн; *3* – зола; *4* – світло-жовті супіски; *5* – темно-сірі супіски; *6* – сірі супіски; *7* – перемішані ґрунти; *8* – давній горизонт; *9* – перепалена глина; *10* – темно-жовті суглинки; *11* – вугілля; *12* – вапнякова галька.
Fig. 3. Zavadiv I. Stratygraphy profile of rampart and trench: *1* – natural ground; *2* – turf; *3* – cinder; *4* – yellow light sandy loam; *5* – dark gray sandy loam; *6* – gray sandy loam; *7* – mixed soil; *8* – ancient horyzont; *9* – fritted clay; *10* – dark yellow loam; 11 – charcoal; *12* – limestone.

спорудженні земляного валу використано вапнякову гальку та каміння. Вони зафіксовані з внутрішнього боку насипу в прошарку темно-сірих супісків, також окремі камені виявлено на дні рову (рис. 3).

Дно рову мало округлу в перетині форму. Його заповнення складалось, головно, з темно-сірих супісків, потужність яких становила 0,20–0,80 м. Зі сходу до них примикав шар перемішаних гумусованих ґрунтів з вмістом перепаленої глини, золи та вугілля. Його потужність коливалася від 0,30 до 0,90 м. У західній стінці перетину зафіксовано страту світло-жовтих супісків довжиною 0,60 м та товщиною 0,20 м (рис. 3).

З внутрішнього боку укріплень, ще до початку досліджень, простежене незначне заглиблення (0,20–0,30 м) шириною 2,0–2,20 м. У процесі розкопок з'ясовано, що на глибині 0,20–0,30 м від рівня сучасної поверхні тут залягав шар темно-сірих супісків з вмістом деревного вугілля, золи, перепаленої глини та фрагментів кружальних горщиків X–XI ст. В цьому місці також знайдено залізну пряжку видовженої в плані форми (рис. 8, *7*).

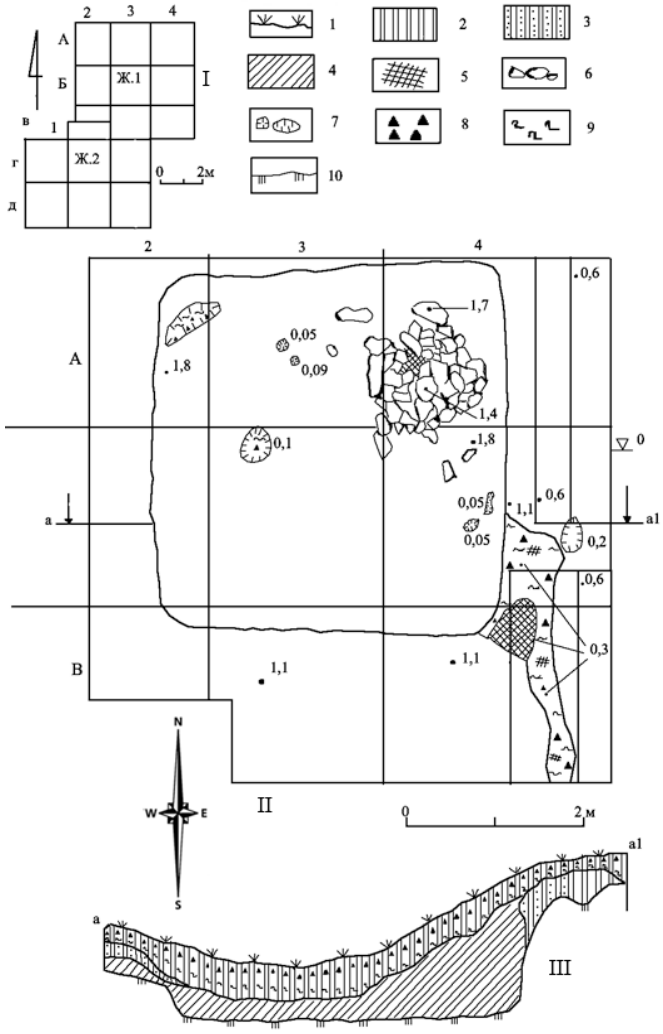

Рис. 4. Завадів І. Загальний план розкопу (*I*), план (*II*) і стратиграфічний перетин (*III*) житла 1: *1* – дерн; *2* – темно-сірі суглинки; *3* – чорні суглинки; *4* – темно-жовті суглинки; *5* – черінь, перепалена глина; *6* – каміння; *7* – стовпові ямки; *8* – вугілля; *9* – зола; *10* – материк.

Fig. 4. Zavadiv I. General plan of excavations (*I*), plan (*II*) and stratygraphy profile (*III*) of dwelling 1: *1* – turf; *2* – dark gray loam; *3* – black loam; *4* – dark yellow loam; *5* – tray oven, fritted clay; *6* – stone; *7* – pillar pits; *8* – charcoal; *9* – cinder; *10* – natural ground.

На центральній площадці городища зафіксовано рештки тринадцяти споруд, що збереглися у вигляді так званих западин. Як слушно наголошував

Б. Тимощук, за наявністю таких "западин"-жител можна охарактеризувати планувальну структуру короткотривалих поселень. На його думку, "западини" мають низку відмінностей від заглиблень іншого типу: 1) вони коритоподібної, овальної, інколи прямокутної із заокругленими кутами форми, їхні розміри приблизно такі ж, як і в давніх жител; 2) навколо "западин" майже завжди лежить викид землі з котловану, що збільшувало глибину житла та поліпшувало збереження тепла; 3) "западини" переважно утворюють скупчення[10].

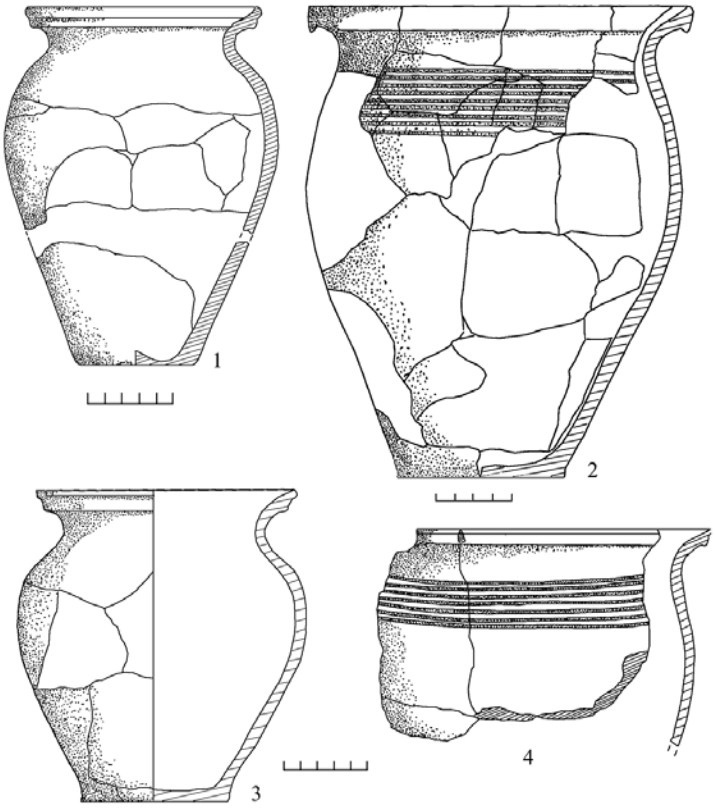

Рис. 5. Завадів І. Керамічний матеріал з житла 1.
Fig. 5. Zavadiv I. Zavadiv I. Ceramics from dwelling 1.

На території Завадівського городища "западини" розташовані групами по два–три об'єкти переважно вздовж внутрішнього боку валу (лише два об'єкти зафіксовано посередині пам'ятки) (рис. 2). Вони мають округлу в плані форму з діаметром у верхній частині 3–5 м. Їхня глибина – 0,60–1,0 м.

[10] *Тимощук Б. А.* Восточнославянская община VI–X вв. – М., 1990. – С. 12.

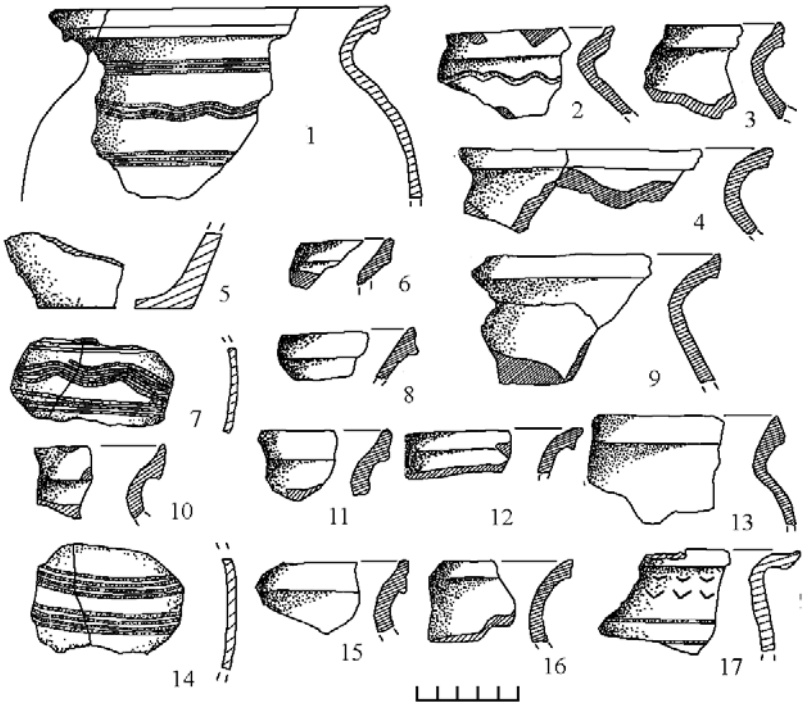

Рис. 6. Завадів І. Керамічний матеріал з житла 1.
Fig. 6. Zavadiv I. Ceramics from dwelling 1.

По периметру об'єктів помітне валикоподібне підвищення (викид з котловану), яке, очевидно, слугувало штучним нарощенням стін. На двох "западинах", що у східній частині Завадівського городища, закладено розкоп площею 110 м^2, орієнтований за сторонами світу (рис. 4, *I*). Вздовж розкопу через "западини" по лінії схід-захід залишено контрольну стратиграфічну бровку. Внаслідок досліджень відкрито нижні частини двох заглиблених жител та яму аморфної форми, обриси яких виступали в розкопі на різних глибинах.

Житло 1 знаходилось у північно-східній частині розкопу. Його контури простежено на глибині 0,30–0,50 м від рівня сучасної поверхні. На цьому рівні вони мали вигляд плями, яку характеризували темно-сірі сильно гумусовані суглинки з вмістом вугликів, золи, перепаленої глини та дрібних фрагментів кружальних горщиків X–початку XI ст. Розкопана нижня частина споруди в плані прямокутної форми розмірами 4,0×3,90 м. Котлован житла орієнтований стінками за сторонами світу, його глибина становила 1,80 м від рівня сучасної поверхні. Заповнення котловану складалося з двох лінзоподібних у перерізі шарів. Верхній шар товщиною від 0,20–0,40 (по краях) до 0,55 м (в центрі), репрезентований темно-сірими суглинками.

Товщина нижнього шару з темно-жовтих суглинків зростала з заходу (0,20 м) на схід (1,30 м). Поблизу обох стінок споруди у перерізі була помітна смуга чорних суглинків довжиною 1,1–1,25 м та товщиною 0,20–0,40 м (рис. 4, *III*).

У північно-східному куті житла виявлено розвал печі-кам'янки, від якої збереглася лише її нижня частина. Розміри опалювальної споруди становили 1,2×1,5 м, а висота сягала 0,55 м. Піч устям була спрямована на захід. Для її спорудження використано камінь-пісковик великих розмірів, також тут виявлено декілька уламків жорнових каменів, розташованих, головно, в нижній частині печі. Найбільший фрагмент жорнового каменя мав розміри 0,27×0,29×0,25 м та товщину 0,04 м. Під розвалом склепіння печі зафіксовано черінь темно-червоного кольору розмірами 0,70–0,80 м і товщиною 0,02–0,012 м. Він у плані овальної форми з заглибленням посередині.

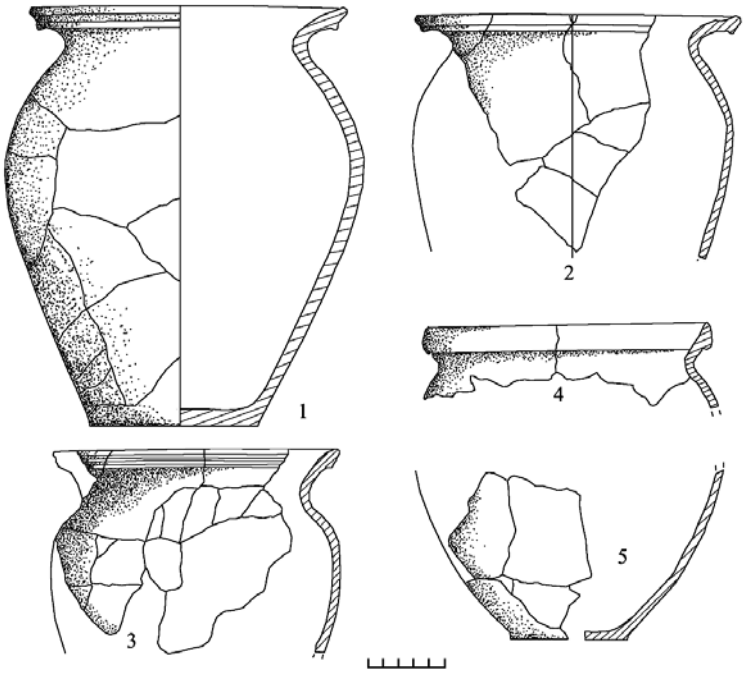

Рис. 7. Завадів I. Керамічний матеріал з житла 1.
Fig. 7. Zavadiv I. Ceramics from dwelling 1.

Долівка житла рівна, її поверхня була вкрита дрібним шаром вугликів, золи та перепаленої глини. Під час зачистки долівки простежено декілька заглиблень. На відстані 0,70–0,80 м на північний захід від печі виявлено дві стовпові ямки діаметром 0,10–0,15 м та глибиною 0,05–0,09 м. Ще дві ямки зафіксовано на відстані 0,12–0,25 м від східної стінки житла. Вони мали дещо

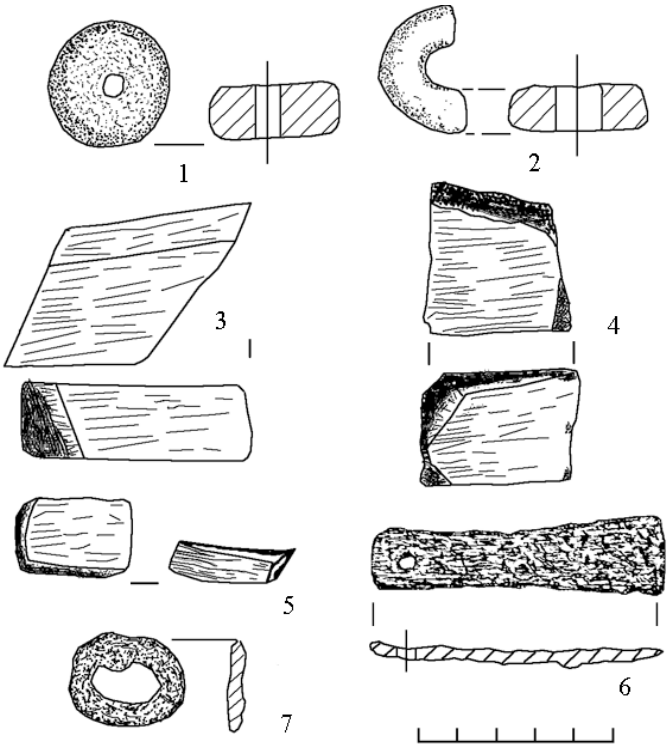

Рис. 8. Завадів І. Індивідуальні знахідки: *1–2* – шиферні пряслиця; *3–5* – точильні бруски; *6* – залізна пластина; *7* – залізна пряжка.
Fig. 8. Zavadiv I. Zavadiv I. Individual artifacts: *1–2*– slate spindle, *3–5* – grinding bar; *6* – iron plate; *7* – iron buckle.

видовжену в плані форму. Їхній діаметр становив 0,20–0,30 м за глибини 0,05 м. У північно-західному кутку житла знаходилось заглиблення розмірами 0,75×0,25 м. На відстані 0,10 м від західної стінки досліджуваної споруди локалізовано яму округлої в плані форми, діаметр якої – 0,48 м, а глибина – 0,10 м. У заповненні цих заглиблень простежено значну концентрацію вугликів та золи (рис. 4, *II*).

У заповненні житла виявлено значну кількість кружальної кераміки. Знайдені фрагменти належать щонайменше 25 посудинам, форму чотирьох з яких вдалось відтворити повністю (рис. 5–7). Горщики мають видовжену форму з найбільшою опуклістю бочків посередині та вище середини тулуба, які плавно переходять у високі шийки з відхиленими назовні багатопрофільними манжетоподібними завершеннями вінець. Колір посудин переважно сірий, рідше чорний та темно-червоний. Їхня поверхня рівномірно випалена та орнаментована, здебільшого на плічках, заглибленим врізним

лінійним орнаментом, окремі фрагменти прикрашені хвилькою та нігтьовими вдавленнями. Керамічне тісто виготовлене з добре відмуленої глини з вмістом дрібного кварциту. Висота горщиків коливається від 18 до 30 см, зовнішній діаметр вінець становить 12–25 см. Товщина стінок – 5–8 мм. Профілі вінець горщиків дають змогу визначити час існування цього житла X–XI ст. Так, на підставі аналізу керамічного матеріалу з Новогрудка М. Малєвська-Малевич стверджує, що посуд з складнопрофільованим (манжетоподібним) завершенням вінець з'явився наприкінці X ст. та найбільшого поширення набув у XI ст., поступово зникнувши в першій половині XII ст.[11] Аналогічні до посудин із Завадова горщики є масовими у керамічних комплексах X–XI ст. на пам'ятках Західного Побужжя[12]. На добре датованих райковецьких пам'ятках Прикарпаття (Буківна, Плісненсько) трансформація косо зрізаних вінець у манжетоподібні датована серединою–кінцем X ст. У XI ст., попри еволюційні зміни в текстурі тіста, характері випалу та формі, горщики з манжетоподібними вінцями й надалі домінували на цій території[13].

Також у заповненні житла виявлено два шиферні пряслиця (рис. 8, *1–2*) та фрагменти трьох кам'яних точильних брусків (рис. 8, *3–5*). Зовнішній діаметр виявлених пряслиць становить 31–33 мм, товщина – 11–13 мм, діаметр внутрішнього отвору коливається від 5 до 10 мм. Відомо, що поява на Русі шиферних пряслиць червоного та сірого кольорів датована кінцем X ст., а початок масового їх використання припадає на початок XI ст.[14]

Поблизу східної стінки житла, на глибині 0,50–0,60 м від рівня сучасної поверхні знайдено добре збережені жорна, які були виготовлені з каменю-пісковику. Вони складалися з двох майже однакових частин діаметром 45 см та товщиною 3,6–5 см. Наскрізний отвір мав діаметр 6–7 см. Верхня частина жорен – "бігун", досить рівна, з нижнього боку вона мала заглиблення до середини. На "бігуні" по обидва боки отвору були два пази прямокутної в плані форми. Один з них мав розміри 3×4 см, а інший – 2×3 см, їхня глибина

---

[11] *Малевская-Малевич М. В.* Керамика западнорусских городов X–XIII вв. // Труды ИИМК РАН. – СПб., 2005. – С. 33, рис. 9.

[12] *Abramowicz A.* Ceramica z Czermna nad Huczwą // Archeologia Polski. – Warszawa, 1959. – T. 4. – Z. 1. – S. 172–174; *Малевская-Малевич М. В.* Керамика западнорусских городов X–XIII вв. – С. 144–145; *Кучинко М.* Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях. – Луцьк, 2009. – С. 224.

[13] *Филипчук М. А.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Ін-ту археології ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 80–82, 100.

[14] *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 195; *Петраускас А.* Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. – К., 2006. – С. 82.

становила 1 см. Вони призначені для облаштування залізної "порхлиці" ("підп'ятника"), деталі жорен, що сприймала навантаження на вісь[15]. Друга частина – "лежак", аналогічна до першої, за винятком того, що з одного боку вона посередині мала дещо випуклу форму (рис. 9).

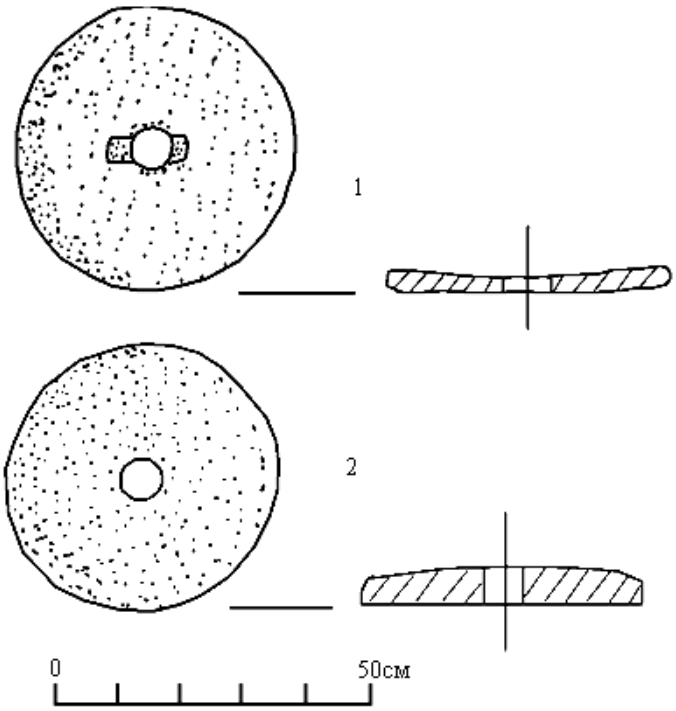

Рис. 9. Завадів І. Жорновий камінь: *1* – "бігун"; *2* – "лежак".
Fig. 9. Zavadiv I. Millstone: *1* – "slider"; *2* – "bed".

Конструктивно артефакт із Завадова близький до жорен з житла XII–початку XIII ст. на Вщижівському городищі[16]. На думку П. Хавлюка, жорна з "порхлицею" з'явилися в X ст.[17] Знахідки жорнових каменів є досить численними на пам'ятках з територій, прилеглих до Розточчя (Рокитне II[18], Стільсько[19], Звенигород[20], Пересопниця[21] та ін.).

[15] *Хавлюк П. І.* Про реконструкцію черняхівських жорен // Археологія. – 1977. – Вип. 24. – С. 22.
[16] *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. – С. 412–423.
[17] *Хавлюк П. І.* Про реконструкцію черняхівських жорен. – С. 22.
[18] *Берест Р.* Нові відомості та матеріали про городище біля с. Рокитне // Львівський археологічний вісник. – Львів, 1999. – Вип. 1. – С. 105.
[19] *Корчинський О.* Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі // МДАПВ. – 2008. – Вип. 12. – С. 275.

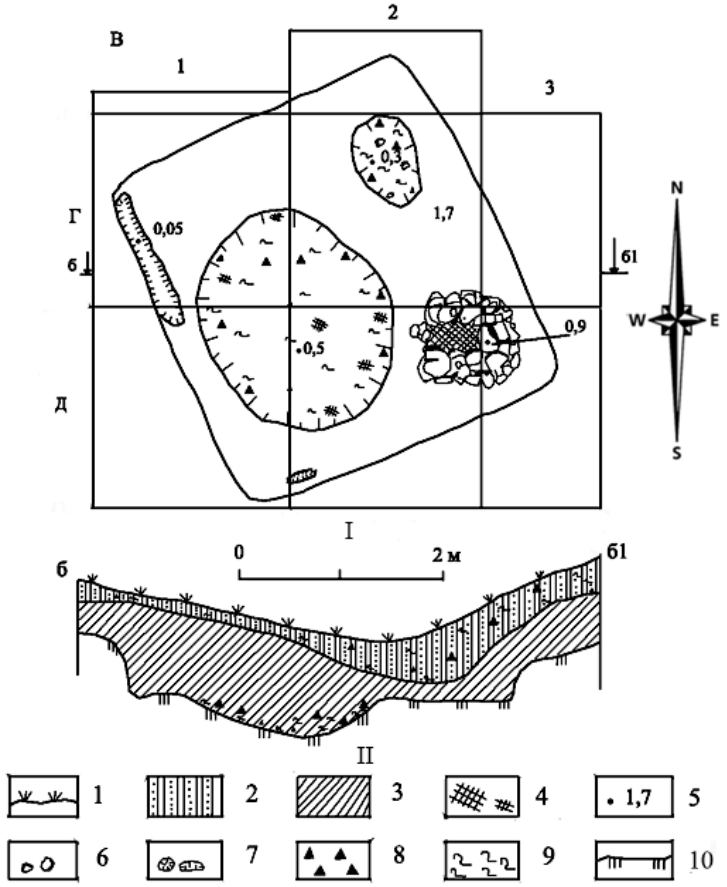

Рис. 10. Завадів I. План (*I*) і стратиграфічний перетин (*II*) житла 2: *1* – дерн; *2* – темно-сірі суглинки; *3* – темно-жовті суглинки; *4* – черінь, перепалена глина; *5* – відмітка глибин; *6* – каміння; *7* – стовпові ямки; *8* – вугілля; *9* – зола; *10* – материк.

Fig. 10. Zavadiv I. Plan (*I*) and stratygraphy profile (*II*) of dwelling 2: *1* – turf; *2* – dark gray loam; *3* – dark yellow loam; *4* – tray oven, fritted clay; *5* – depth mark; *6* – stones; *7* – pillar pits; *8* – charcoal; *9* – cinder; *10* – natural ground.

[20] *Гупало В.* До питання про планувальну структуру та забудову східної частини окольного города Звенигорода на Білці // МДАПВ. – 2010. – Вип. 14. – С. 193.

[21] *Прищепа Б.* Розвиток Пересопниці за княжої доби // Наук. записки Національного університету "Острозька академія". – Острог, 2009. – Вип. 14: Історичні науки. – С. 91.

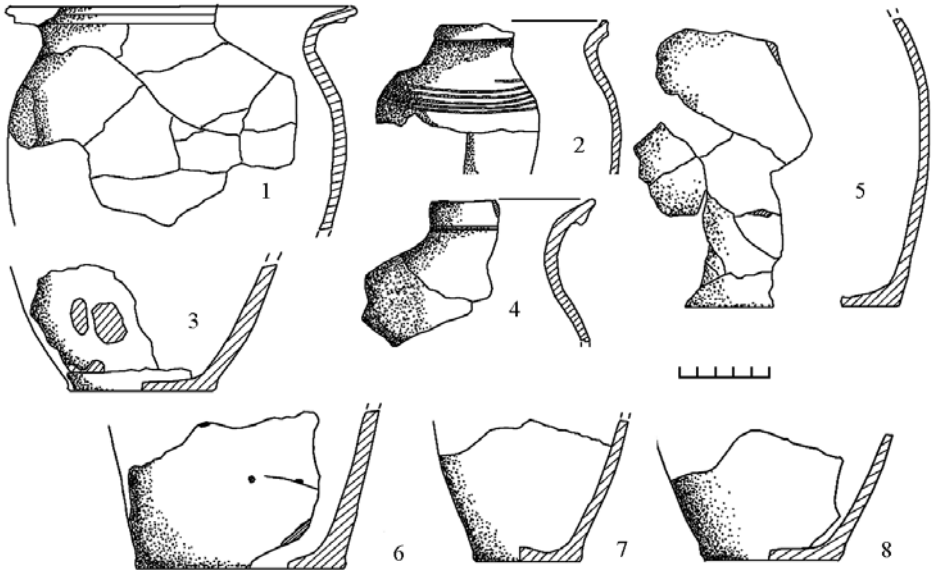

Рис. 11. Завадів І. Керамічний матеріал з житла 2.
Fig. 11. Zavadiv I. Ceramics from dwelling 2.

За межами житла 1 у південно-східній частині розкопу, на глибині близько 0,20–0,40 м від рівня сучасної поверхні виявлено пляму аморфної форми, яку характеризували темно-сірі сильно гумусовані суглинки.

На відстані 0,10 м від південно-східного кута житла зафіксовано велике скупчення перепаленої глини розмірами 0,60×0,70 м. Цей об'єкт простежено на глибину 1,0 м від рівня сучасної поверхні. До нього прилягає стовпова яма видовженої в плані форми розмірами 0,20×0,43 м та глибиною 0,20 м (рис. 4, *II*).

Житло 2. На місці споруди залишилася западина діаметром 3–4 м у верхній частині та глибиною посередині 0,8 м. Після зняття дернового шару зафіксовано заповнення об'єкта овальної в плані форми розмірами близько 2×2 м. У ході досліджень на глибині 0,40–0,60 м виявлено контури нижньої частини житла. Вона мала в плані прямокутну форму, розмірами 3,80×3,30 м і була орієнтована кутами за сторонами світу. Заповнення котловану складалося з двох лінзоподібних у перерізі шарів. Верхній шар товщиною від 0,20–0,30 (по краях) до 0,50 м (у центрі) представлений темно-сірими суглинками. Товщина нижнього шару, який утворювали темно-жовті суглинки, зростає зі сходу (максимальна товщина – 0,55 м) на захід (0,70 м) (рис. 10, *II*). У заповненні житла спостерігався значний вміст вугликів, золи, перепаленої до червоного кольору глини та фрагментів кружального посуду X–XI ст. Стінки котловану житла вертикальні, долівка знаходилась на

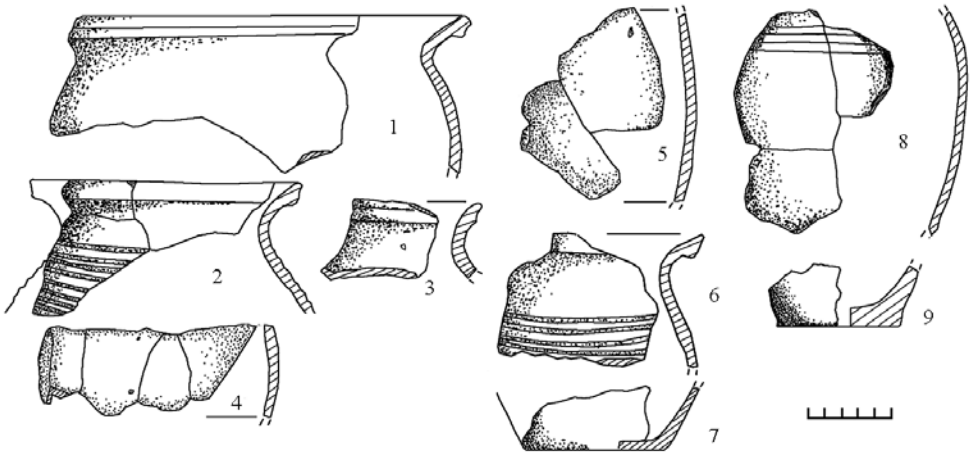

Рис. 12. Завадів I. Керамічний матеріал з житла 2.
Fig. 12. Zavadiv I. Ceramics from dwelling 2.

глибині 1,40 м від рівня сучасної поверхні, вона була вкрита тонким шаром золи та вугликів, шматками перепаленої глини (рис. 10, *I*).

У південно-східному куті житла виявлено зруйновану піч-кам'янку, звернену устям на захід. Розміри її збереженої частини складали 1,0×0,80 м, а висота над рівнем долівки сягала 0,60 м. Вона була викладена з каменю-пісковику без зв'язувального розчину. В розвалі печі траплялися дрібні уламки жорнових каменів, на деяких з них простежено сліди обробки. Під розвалом печі відкрито черінь темно-червоного забарвлення розмірами 0,73×0,60 м та товщиною 0,01 м. Форма череня овальна, він був видовжений по лінії захід–схід. На його поверхні зібрано керамічний матеріал X–XI ст., який представлено уламками кружальних горщиків. За складом глиняної маси, формою, випалом, кольором поверхні та орнаментацією цей посуд аналогічний до описаної вище кераміки з першого житла (рис. 11–12). Це свідчить про синхронність існування цих двох будівель.

Упритул до західної стінки котловану знаходилось заглиблення прямокутної в плані форми розмірами 0,20×1,50 м та глибиною 0,05 м від рівня долівки. У південно-західній частині житла зафіксовано стовпову ямку розмірами 0,09×0,30 м та глибиною 0,05 м від рівня долівки. Майже посередині житла, на відстані 0,20 м на захід від печі, виявлено велике заглиблення овальної форми розмірами 2,40×1,70 м та глибиною 0,50 м від рівня долівки. В його заповненні знайдено поодинокі фрагменти кружальних горщиків X–XI ст. У північній частині житла було заглиблення значно менших розмірів (1,0×0,60 м, глибина – 0,30 м від рівня долівки). Воно в плані мало овальну форму і було видовжена по лінії північний захід–

південний схід. Заповнення цієї ями складали темно-сірі суглинки з вмістом вугликів, золи, дрібних камінців та перепаленої глини (рис. 10, *I*).

На долівці біля південної стінки печі-кам'янки виявлено кістяний виріб. Знахідка мала циліндричну, бочкоподібну форму, висоту 22 мм і діаметр 20 мм. Посередині був наскрізний конусоподібний отвір діаметром 7–10 мм. Поверхню знахідки прикрашав нарізний орнамент у вигляді системи трикутників, нанесених по всій площі, паралельно у три ряди (рис. 13). Схожий кістяний артефакт із середньовічного Буська П. Довгань інтерпретує як шахову фігурку–пішак[22]; аналогічні вироби знайдені в Друцьку та Новгороді[23]. Поряд з описаною знахідкою виявлено невизначений предмет у вигляді залізної пластини довжиною 70 мм, шириною 13–20 мм та товщиною 1,5 мм. З одного боку вона мала ледь заокруглену форму з наскрізним отвором розмірами 3×4 мм (рис. 8, *6*).

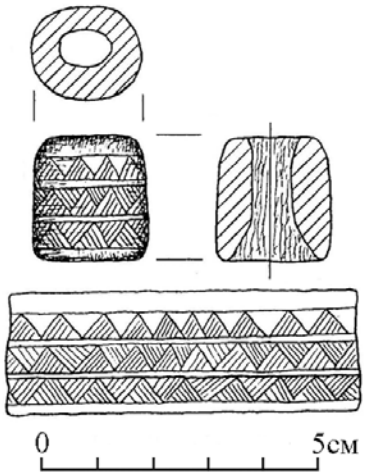

Рис. 13. Завадів І. Кістяний виріб (шахова фігурка?) з житла 2.
Fig. 13. Zavadiv I. Bonemade artifact (chess figurine?) from dwelling 2.

Загалом, параметри котлованів будівель зі Завадова (площа житла 1 – 15,6 м^2, а житла 2 – 12,54 м^2) відповідають загальним показникам аналогічних параметрів житлових споруд з території Равського Розточчя (11,5–16,0 м^2)[24]. Зауважимо, що для жител з теренів Люблінщини характерні котловани площею 4–16 м^2[25], для жител зі Східного Надсяння (Черчик I та II) – 11,2–13,7 м^2[26], для жител в ареалі райковецької

[22] *Довгань П. М.* Північно-східна ділянка городища літописного Бужська // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 363, рис. 4.

[23] Древняя Русь. Быт и культура / Отв. ред. Б. А. Колчин, Т. И. Макарова – М., 1997. – С. 113, табл. 79, *26, 35, 58–59*.

[24] *Погоральський Я., Ляска В.* Ранньосередньовічні житла з Розточчя // Фортеця: збірник заповідника "Тустань" на пошану Михайла Рожка. – Львів, 2009. – Кн. 1. – С. 252.

[25] *Hoczyk-Siwkowa S.* Małopolska północno-wschodnia w VI–X wieku. Struktury osadnicze // Lubelskie materiały archeologiczne. – 1999. – Lublin, 1999. – T. XII. – S. 37.

[26] *Петегирич В., Павлів Д., Принада І.* Поселення X–XI ст. біля с. Черчик на Яворівщині // МДАПВ. – 2005. – Вип. 9. – С. 280–296; *Погоральський Я.* Житлові комплекси з поселення Черчик I на Розточчі // МДАПВ. – 2005. – Вип. 9. – С. 324–336.

культури – 7–16 м²[27]. Опалювальні споруди у вигляді печей-кам'янок домінували у ранньосередньовічних житлах Розточчя (Добростани[28], Рокитне[29], Щебрешин[30], Сутейськ[31]). Зазначимо, що на пам'ятках суміжних регіонах, зокрема в Східному Надсянні (Черчик I–II, Судова Вишня) побутували також глинобитні печі[32].

Дослідження 1990 р. дають змогу встановити час функціонування городища в Завадові. За планувальною структурою укріплень та виявленим археологічним матеріалом можна датувати спорудження городища наприкінці X–на початку XI ст. Тим самим часом датоване виникнення розташованого неподалік укріпленого поселення в Малих Грибовичах[33]. На підставі картографування можемо стверджувати, що ці городища належали до поселенського мікрорегіону Східноравське Розточчя, система заселення якого змінилася наприкінці X–на початку XI ст. порівняно зі слов'янським часом[34].

Поблизу Завадова, за 2 км на захід, знаходиться велике за площею (26,6 га) городище-общинний центр X–початку XI ст. біля с. Рокитне[35] (рис. 1). Планувальна структура та площа цих об'єктів суттєво відрізняються між собою. Припускаємо, що локалізовані поруч, ці дві пам'ятки яскраво

---

[27] *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 92.

[28] *Корчинський О. М., Шишак В. І.* Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров'я у 1989 р. // Наук. архів ІА НАН України. – Од. зб. 23571. – С. 25–27.

[29] Там само. – С. 31–32.

[30] *Siwkowa S.* Szczebrzeszyn (badania 1978 i 1979 r.) // Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim 1979 roku. – Lublin, 1979. – S. 11–13.

[31] *Wartołowska Z.* Gród czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim // Swiatowit. – 1958. – T. XXII. – S. 66.

[32] *Погоральський Я.* Опалювальні споруди у житлах V–X ст. з порубіжжя Волині та Прикарпаття // АДЛУ. – 2009. – Вип. 12. – С. 71–74.

[33] *Смішко М.* Сліди прадавнього поселення на Чорній Горі в Грибовичах Малих біля Львова // Наша Батьківщина. – Львів, 1937. – Ч. 4–5. – С. 93–94; *Ратич А. А.* Городища Расточья. – С. 91; *Пелещишин Н. А.* Исследования в верховьях Западного Буга // АО 1985 года. – М., 1987. – С. 389–390.

[34] *Ляска В.* Розвиток поселенської структури Равського Розточчя у IX–XIII ст. // АДЛУ. – 2008. – Вип. 11. – С. 87–91.

[35] *Корчинський О. М., Шишак В. І.* Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров'я у 1989 р. – С. 27–34, рис. 29–33; *Шишак В.* Городище X–XI ст. в с. Рокитне на Львівщині // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. – Львів, 1994. – С. 43–44; *Погоральський Я., Ляска В., Вітвіцька Г.* Дослідження ранньосередньовічного городища Рокитне II на Розточчі // АДЛУ. – 2010. – Вип. 13. – С. 342–360.

відображають дві тенденції в спорудженні городищ: слов'янську ("полісну") (Рокитне) та феодальну (бургівську) (Завадів)[36].

Вочевидь, трансформацію системи заселення мікрорегіону Східноравське Розточчя і, як наслідок, виникнення Завадівського городища потрібно пов'язувати з походом великого князя Володимира Святославовича на хорватів у 992/993 р.[37] На думку деяких дослідників (Л. Михайлина[38], М. Филипчук[39], Б. Томенчук[40]), саме похід великого князя Володимира спричинив занепад укріплених пам'яток райковецької культури на всій території Прикарпаття та зумовив перехід до якісно нового рівня суспільного розвитку – феодалізму. Ці події відбулися наприкінці четвертого етапу (за М. Филипчуком) існування старожитностей райковецької культури на Прикарпатті, після завершення якого з'являються нові ознак у топографії поселень та матеріальній культурі населення згаданого регіону, що свідчить про еволюційні зміни в цих аспектах життя тогочасного суспільства[41]. Схожі процеси бачимо також на теренах Центрально-Східної Польщі, де межа між племінним і феодальним періодами припала на середину–другу половину X ст.[42] Зауважимо, що тут лише половина всіх поселень VIII–X ст. продовжували існувати і у пізніший час[43], а щодо Ходельської низовини

---

[36] *Ляска В.* Рокитне та Завадів: дві моделі планувальної структури городищ X–XI ст. на Розточчі // Каразінські читання (історичні науки). Тези доповідей 64-ї міжнар. наук. конф. 22 квітня 2011 р. – Харків, 2011. – С. 50–51.

[37] ПСРЛ. – СПб., 1908. – Томъ второй. Ипатьевская лѣтопись. – Стб. 106.

[38] *Михайлина Л.* Хронологія та періодизація старожитностей райковецької культури // Археологічні студії. – К.; Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 121–131.

[39] *Филипчук М.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація. – С. 90.

[40] *Томенчук Б. П.* Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 14, 29.

[41] *Филипчук М.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація. – С. 95, 98–100.

[42] *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. − Kraków, 1991. – S. 43–44; *Gurba J., Banasiewicz E., Florek M., Gołub S., Rozwałka A.* Formowanie się wczesnośredniowiecznego osadnictwa Polski środkowowschodniej // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Lublin, 1995. – Vol. 50. – Sec. F – S. 68; *Rozwałka A.* Główne etapy przemian osadniczych w międzyrzeczu środkowej Wisły i Bugu w średniowieczu (od VII do połowy XIII wieku) w świetle źródeł archeologicznych i pisanych // Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu / Red. J. Libera. – Łęczna, 2008. – S. 59–60.

[43] *Gurba J., Banasiewicz E., Florek M., Gołub S., Rozwałka A.* Formowanie się wczesnośredniowiecznego osadnictwa Polski środkowowschodniej. – S. 69.

можна говорити про виразний занепад таких поселенських структур[44]. Вищеописані тенденції спостерігаються й на теренах Сіверської землі, де наприкінці X–на початку XI ст. поселення роменської культури припинили своє існування внаслідок військового втручання Київської держави[45]. Подібну ситуацію бачимо в Судетах – причиною занепаду місцевих племінних городищ стала експансія держави П'ястів і захоплення Шльонська у 990 р.[46]

Отож, політичні події кінця X ст. суттєво змінили систему заселення на території Розточчя. Мова йде про руйнування старих поселенських структур, ключовими в яких були племінні адміністративно-територіальні осередки. Їхнє місце посіли городища, які мали слугувати опорою князівської влади на щойно завойованих територіях. Ці тенденції спостерігаємо і на території Равського Розточчя, на північно-східних та західних окраїнах якого, наприкінці X–в XI ст. з'явилися городища Завадів, Малі Грибовичі, Щекотин, Вороблячин та ін.[47] Аналогічні процеси фіксуються і у межиріччі Західного Бугу і Вепру: першою половиною XI ст. датоване будівництво городищ у Сонсядці (літописний Сутейськ)[48] та Чермні (літописний Червен)[49]; в XI ст. на місці колишнього племінного осередку споруджено укріплення у Городку Надбужному (літописний Волинь)[50] та ін.

Незважаючи на появу городищ-феодальних центрів, можемо твердити про те, що подекуди в основі системи заселення залишалася давня племінна структура, зокрема, йдеться про територію, яку контролювали новоспоруджені городища. Наприклад, городища Завадів та Малі Грибовичі знаходились на відстані близько 2 та 7 км на схід від колишнього общинного центру в Рокитному. Схожу ситуацію зафіксовано у Східному Надсянні (феодальне городище Судова Вишня II споруджене поблизу племінного

---

[44] *Rozwałka A.* Główne etapy przemian osadniczych w międzyrzeczu środkowej Wisły i Bugu w średniowieczu (od VII do połowy XIII wieku) w świetle źródeł archeologicznych i pisanych. – S. 60.

[45] *Григорьев А. В.* Северская земля в VIII–начале XI века по археологическим данным. – Тула, 2000. – С. 216–217.

[46] *Jaworski K.* Grody w Sudetach. – Wrocław, 2005. – S. 13.

[47] *Ляска В.* Розвиток поселенської структури Равського Розточчя у IX–XIII ст. – С. 84.

[48] *Wartołowska Z.* Gród czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim. – S. 114.

[49] *Gurba J., Urbański A.* Nowe materiały do datowania drewnianych konstrukcji zespołu grodowego "Czerwień" w Czermnie nad Huczwą // APŚ. – 1998. – T. III. – S. 159–164; *Poleski J., Krąpiec M.* Archaeological and dendrochronological dating of selected early mediaeval from area of Małopolska // Geochronometria. – Gliwice, 2000. – P. 24–25 etc.

[50] *Kuśnierz J.* Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołynia) we wczesnym średniowieczu // Acta Militaria Mediaevalia. – Kraków; Sanok, 2006. – T. 2. – S. 80–81.

укріпленого поселення Судова Вишня I[51]) та в межиріччі Західного Бугу і Вепру, де округу, яку контролювало городище в Скібіцах, "перейняло" городище у Грабовці[52]. Відзначимо, що традиція "перенесення" нових городищ на місце, розташоване неподалік племінних укріплень, є однією з ознак формування адміністративно-територіальної організації Київської Русі наприкінці X–на початку XI ст.[53] Водночас на Томашівському Розточчі (Ґуців[54], Майдан Ґурний[55]) та в Малопольщі (Страдув, Нашацовіце)[56] в XI ст. продовжують функціонувати укріплення, споруджені у племінний час. Схожа ситуація простежена й на теренах Прикарпаття, наприклад, городища райковецької культури (Крилос, Пліснесько та ін.) "переростали" в осередки князівської влади, змінюючи свою планувальну структуру та конструктивні особливості захисних ліній[57].

У цьому випадку можемо говорити про еволюцію планувальної структури городищ в XI ст. у напрямку бургівської системи заселення[58], яскравим прикладом якої, на наш погляд, є городище в Завадові. Бург відрізнявся від общинного центру (полісу) планувальною структурою і тим, що його створювали під патронатом князівської влади. Бурги трапляються й далі на захід: в басейні лівих приток Західного Бугу (Сутейськ, Червен,

---

[51] *Багрий Р. С.* Вишня // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский период). – Киев, 1990. – С. 139.

[52] *Rozwałka A.* Główne etapy przemian osadniczych w międzyrzeczu środkowej Wisły i Bugu w średniowieczu (od VII do połowy XIII wieku) w świetle źródeł archeologicznych i pisanych. – S. 66.

[53] *Дубов И. В.* К проблеме "переноса" городов в Древней Руси // Генезис и развитие феодализма в России. – Л., 1983. – С. 70–82; *Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю.* Города-государства Древней Руси. – Л., 1988. – С. 39–40; *Михайлова И. Б.* Малые города Южной Руси в VIII–начале XIII в. // Труды исторического факультета Санкт-Петербургского государственного университета. – СПб., 2010. – Т. 3. – С. 198–201.

[54] *Zoll-Adamikowa H.* Wyniki wstępnych badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Guciowie, pow. Zamość // Spr. A. − Kraków, 1974. – T. XXVI. – S. 161.

[55] *Banasiewicz E.* Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny. – Zamość, 1990. – S. 81; *Maruszczak H.* Grodzisko Biała Góra w Majdanie Górnym, pow. Tomaszów, woj. Lubelskie // APŚ. – 1999. – T. IV. – S. 162.

[56] *Poleski J.* Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów, 1996. – S. 119, tab. 1.

[57] *Филипчук М.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація. – С. 89–90, 99; *Його ж.* Структура Плісненського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Ін-ту археології ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 5–13.

[58] *Овчинніков О.* Від полісу до бургу. Модель розвитку міст Прикарпаття // Еволюція розвитку слов'янських градів... – С. 25–26; *Филипчук М.* Структура Плісненського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час. – С. 7.

Люблін) і над Віслою (Сандомир, Завихвіст), де частина з них відома під назвою "каштелянських гродів"[59]. Їхня кількість серед городищ XI–XIII ст. на цій території становить 26 % (16 городищ з 60 відомих)[60]. Критерії для виокремлення городищ такого типу на терені Малопольщі наводить Я. Полєський: 1) незначна порівняно з племінними центрами площа: від 0,3–0,4 (Подеґродзє "Ґробля") до понад 5 га (Войнєч, Стави-Чехув); 2) проста планувальна структура (лише чотири такі городища мали двочленну структуру) та конструктивні особливості спорудження валів; 3) мінімальна внутрішня забудова[61]. Схожими до "каштелянських ґродів" за планувальною структурою були феодальні замки Київської Русі (Любеч, Вал під Луцьком, Чорнівка та ін.), які, однак, мали дещо відмінні соціальні функції[62].

Отже, дослідженнями 1990 р. з'ясовано планувальну структуру городища в Завадові, отримано важливі відомості щодо характеру його фортифікацій та житлобудівництва. Спираючись на виявлений археологічний матеріал, можемо стверджувати, що укріплення в Завадові належало до городищ бургівського типу. Його планувальна структура творилася в руслі феодалізації, початок якої в цьому регіоні розпочався з походу великого князя Володимира на хорватів. Спорудження цієї пам'ятки пов'язуємо з потребою у зміцненні князівської влади на завойованих теренах. Водночас матеріальна культура місцевого населення, зокрема, характер житлобудівництва має тісний зв'язок з райковецькою культурою, що свідчить усе ж таки про поступові еволюційні зміни, які супроводжували утвердження влади Києва на цій території.

---

[59] *Gurba J., Banasiewicz E., Florek M., Gołub S., Rozwałka A.* Formowanie się wczesnośredniowiecznego osadnictwa Polski środkowowschodniej. – S. 69–70; *Gurba J.* Roztocze w średniowieczu. – S. 125. Зазначимо, що у вітчизняній літературі такі городища фігурують під назвою "городища-сторожові фортеці", детальніше див.: *Тимощук Б. О.* Давньоруська Буковина. – К., 1982. – С. 11–12; *Куза А. В.* Малые города Древней Руси. – М., 1989. – С. 69.

[60] *Poleski J.* Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce. – S. 118.

[61] *Poleski J.* Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce. – S. 118; *Ejusd.* Wczesnośredniowieczne grody plemienne i państwowe w polskiej części Karpat Zachodnich // Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich. – Krosno, 2006. – S. 216.

[62] Детальніше див.: *Моця О.* Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 22–37; *Поляков Г. П.* Села-замки Древней Руси XI–XIII вв. – Брянск, 2005. – С. 21–37.

HILLFORT ZAVADIV I OF 10th–11th CENTURIES AT ROZTOCHIA AREA

Volodymyr SHYSHAK
Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine
Scientific Research Centre "Rescue archaeological service"
24, Vynnychenka str., Lviv, 79008, Ukraine
e-mail: ras91@ukr.net
Vitalii LIASKA
Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: soler@ukr.net

The article reveals the results of archaeological excavations on the hillfort of late 10th–early 11th centuries situated near village Zavadiv at Roztochia geographic area. These investigations allowed to reconstruct spatial structure of given site, fortification and inner building structure of hillfort. Special interest was made towards the social and political conditions preceding to creation of hillfort and its place in the settlement system of Rava Roztochia geographic area.

Key words: Zavadiv, hillfort, burg, fence, trench, dugout house, stone stove, Rava Roztochia.

ГОРОДИЩЕ X–XI ВВ. ЗАВАДИВ І НА РАСТОЧЬЕ

Владимир ШИШАК
Научно-исследовательский центр "Спасательная археологическая служба"
Института археологии НАН Украины
ул. Винниченка, 24, Львов, 79008, Украина
e-mail: ras91@ukr.net
Виталий ЛЯСКА
Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина
e-mail: soler@ukr.net

Освещено результаты археологических раскопок на городище X–начала XI вв. возле с. Завадив на Расточье, проведенных 1990 г. В результате этих исследований установлено планировочную структуру памятника, характер фортификаций и внутреннюю застройку городища. Отдельное внимание уделено общественно-политическим предпосылкам возникновения этого укрепленного поселения и его месту в тогдашней системе заселения Равского Расточья.

Ключевые слова: Завадив, городище, бург, вал, ров, углубленное жилище, печь-каменка, Равское Расточье.

Стаття надійшла до редколегії 25.08.2010
Прийнята до друку 10.11.2010